

ЧАСТИНА ДРУГА

НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ПРАВА

Розділ X

СИСТЕМА ПРАВА

§ 1. Система права: поняття та структура

Право має бути належним чином упорядкованим та внутрішньо узгодженим, відповідати властивостям організованої регулятивної *системи* (від грец. *systema* – ціле, що складається з частин) і виявляється як структурована сукупність взаємодіючих і поєднаних її цілями елементів, зв'язки між якими надають системі внутрішньої організованості й утворюють цілісність.

Система права має внутрішню структуру завдяки розподілу правових норм по галузях, підгалузях і інститутах відповідно до *предмета* і *методу* правового регулювання суспільних відносин, які визначають її будову. *Інтереси* осіб та їх угруповань, їх потреби в правовому впорядкуванні суспільних відносин генерують у системі права приватно-правові та публічно-правові підсистеми. *Принципи* права виконують функцію ґрунту правового регулювання суспільних відносин, визначають зміст та узгодженість її норм.

Система права – це зумовлена сполученням приватних і публічних інтересів та інтегрована принципами права сукупність правових норм, внутрішня організація якої характеризується цілісністю, диференціацією та групуванням норм у відносно самостійні узгоджені структури утворення (інститути, галузі, підсистеми права та ін.).

Властивості системи права виявляються у тому, що: вона має *соціальний* характер – є згенерованою суспільством функціональною системою; її розвиток обумовлений *інтересами* людей і потребами в організованості, стабільності та безпеці; вона є основою формування законодавства та спрямовує волю держави на закріплення правових норм шляхом офіційного нормотворення; вона функціонально зв'язує

підсистеми права, його галузі та інститути; вона поєднує та узгоджує різні способи правового регулювання залежно від функцій права (регулятивних та охоронних).

Цілісність системи права означає неможливість зведення властивостей системи (цілого) до простої суми властивостей її складових елементів – норм, галузей, інститутів. Цілісність системи права зберігається унаслідок залежності змісту будь-якого елемента системи (норми, інституту чи галузі права) від його місця і функцій всередині системи права. Така залежність елементів (норм, галузей, інститутів) – від права (цілого) зумовлена обумовленістю змісту права його метою та принципами як смислових засад права, що визначають його зміст.

Узгодженість системи права полягає в наявності зв'язків між його нормами, інститутами, галузями та підсистемами, в неможливості їх дії ізолювано одне від одного, в доповненні й конкретизації загальних норм спеціальними, у відсутності колізій між нормами права.

Диференціація та інтеграція є основними тенденціями розвитку системи права, що зумовлюють її поділ на відносно самостійні елементи – групи норм, які регулюють різні за змістом суспільні відносини. Саме ці відносини є системо-диференціюючими і системо-інтегруючими факторами, які структурують систему права. Розділяючись функціонально, норми інтегруються в інститути і галузі права.

Диференціація та інтеграція елементів системи права відбиті у схемі: *норми права* (регулюють типові суспільні відносини) → *правові інститути* (об'єднують норми, які регулюють відносини певного виду) → *підгалузі права* (об'єднують норми, які регулюють відносини кількох видів) → *галузі права* (об'єднують норми, які регулюють відносини певного роду) → *підсистеми права* (публічне та приватне право, матеріальне та процесуальне право).

Об'єктивно-суб'єктивна зумовленість формування системи права означає, що вона не створюється штучно, а генерується передусім об'єктивними чинниками і не може з'являтися тільки за волею суб'єкта – законодавця. Об'єктивність заперечує панування його розсуду і волі та відбиває вплив на формування системи права реальних суспільних відносин. Водночас цей процес відбувається під впливом *суб'єктивних* чинників – правових доктрин, розсуду законодавця, його задумів та мети, компетентностей та навиків.

Стабільність системи права є передумовою її здатності ефективно регулювати суспільні відносини. Стабільність системи права забезпечують його принципи – «каркас» системи. Водночас система права не може бути структурно і змістовно завершеною. Потреба у гнучкому реагуванні на вплив різноманітних факторів зумовлює оновлення змісту та структурної будови системи права, що відбивається як у кількісно-якісних показниках нормативного змісту, так і в оновленні правових норм у межах змісту принципів права.

Зародження нових суспільних відносин (інформаційних, медичних, підприємницьких та ін.), зміна пріоритетів правового регулювання зумовлюють *динаміку системи права*, формування нових галузей та інститутів права, залучення регулятивного потенціалу інших, незвичних для усталеного праворозуміння джерел права.

Система права поділена на структурні частини за предметним (матеріальним) і спеціально-юридичним *критеріями* відповідно до *предмета та методу правового регулювання*.

Структура системи права є її будовою (конструкцією), стійкою впорядкованістю її елементів та зв'язків між ними. Первинним з них є *норма права*. Предмет правового регулювання (матеріальний чинник) генерує та об'єднує норми різного змісту в групі – *інститути, підгалузі, галузі та підсистеми* права.

1. *Правова норма* – первинний елемент системи права, за своєю сутністю – правило поведінки. Норми права узгоджені, взаємопов'язані, розподілені і згруповані у системі права передусім *об'єктивно*, тобто залежно від суспільних відносин (предмета регулювання). *Суб'єктивні* зусилля законотворця є похідними, але необхідними, оскільки мають на меті врегулювати цими нормами суспільні відносини. Законотворець визнає суспільну значущість та типовість відносин, вносить їх певним чином (дозволяє, зобов'язує чи забороняє), створюючи модель поведінки у формі її юридичного зразка, формулює його у вигляді офіційного нормативно-правового припису.

2. *Інститути права* – уособлена група правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини певного *виду* (наприклад, майнові чи немайнові) і міститься у складі однієї або декількох *галузей* права.

3. *Підгалузі права* – об'єднання декількох однорідних та взаємопов'язаних предметом регулювання галузевих інститутів, які охоплю-

ють сферу суспільних відносин, що об'єктивно складається в межах однієї галузі права.

4. *Галузі права* – уособлена сукупність норм, спрямована на регулювання сфери якісно *однорідних* суспільних відносин відповідними методами.

5. *Підсистеми права (правові масиви)* – це сукупність правових норм, згрупованих у галузі та інститути права, які мають предметом регулювання комплекс суспільних відносин, близьких за своїми властивостями і методами правового регулювання, цілям, завданням і функціям у системі права. Такими правовими блоками в структурі права є передусім взаємопов'язані та взаємозалежні підсистеми – *приватне і публічне право, процесуальне та матеріальне право*.

§ 2. Публічне і приватне право

Приватне і публічне право є фундаментальними структурними частинами системи права і проявом її дуальної сутності. Відносна самостійність публічної і приватної сфер правового регулювання історично обумовлена і була проявлена ще в римському праві. На приватно-публічний поділ права впливають політичні та культурні *чинники* – правові цінності, традиції, тип конкретно-історичної правової спільності та ін. Якщо континентальна Європа віднайшла теоретичне й законодавче визнання поділу права, то в країнах англосаксонської правової сім'ї він не мав цього прояву. Наприклад, англійське право виділяє в системі права загальне право, право справедливості й статутне право.

Розподіл права на приватне (*jus privatum*) і публічне (*jus publicum*) відомий з часів Стародавнього Риму. Суть поділу обґрунтував Доміцій Ульпіан (170–228), який вважав публічним правом те, що належить до стану Римської держави, а приватне право відносив до користі окремих осіб. У подальшому розвиток континентальної правової сім'ї був детермінований дуалізмом інтересів, які визначили сенс *публічного* права, предметом якого є сфера інтересів суспільства і держави та *приватного* права, предметом якого є сфера інтересів окремих осіб («*privatus*»).

В Європі римське право з його поділом на приватне та публічне пройшли етапи теоретичної рецепції (вивчення, коментування та викладання в університетах), реформування законодавства на ґрунті сприйняття дуалізму права. За Нового часу зростає пріоритет публічного інтересу, що відгукується сприянням порядку, правосуддю, управлінню в економічній, освітній, культурній та інших сферах відносин. Буржуазні відносини і формування громадянського суспільства сприяють розвитку і державності, і індивідуалізму, юридичне обґрунтування цього виявляється в поділі права на публічне і приватне.

Сучасне визнання цінностей приватної сфери життя по-новому буде логіку та зміст правової системи. Юридичне оформлення приватної сфери, її принципів та норм є природним і необхідним для існування суспільства, де пріоритетними і гарантованими є свободи особистості.

Теоретичне обґрунтування поділу відображене в теоріях: *матеріальних* (поділ права на підставі охоронюваних інтересів – публічних чи приватних, за предметом правового регулювання – майнових чи немайнових відносин); *формальних* (розподіл за ініціаторами і порядком захисту порушених прав та за обов'язковістю правових норм). Проте інтеграція права в приватно- і публічно-правову підсистему не замінює поділ системи права на галузі, але суттєво доповнює уявлення про її структуру.

Наразі право виходить з постулату визнання значущості як приватних, так і публічних інтересів, щодо яких воно має залишатися справедливим регулятором і гарантом. Публічне та приватне право зближаються на гуманістичних засадах – пріоритеті прав і свобод людини, правовому обмеженні інститутів влади, балансі інтересів особи і суспільства. Тому загалом в кожній з підсистем права є норми, які забезпечують публічні інтереси (держави чи суспільства), та норми, які захищають інтереси окремих осіб в їх приватному житті.

Публічне право – це така підсистема права, що містить норми, предметом регулювання яких є відносини, пов'язані зі здійсненням функцій влади у сфері реалізації інтересів держави та місцевого самоврядування за допомогою імперативного методу регулювання.

Предмет публічного права – це відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією публічного інтересу, а їх юридичний зміст визначається владними повноваженнями та компетенцією суб'єктів. Такі відносини

з'являються між суб'єктами владних повноважень, між суб'єктами владних повноважень та іншими суб'єктами права, між суб'єктами приватного права, коли вони стосуються діяльності публічних суб'єктів.

Метод регулювання в публічному праві – це система правових способів та засобів, офіційно встановлених законотворцем або сторонами, що укладають нормативно-правові договори у публічній сфері (про обсяг та розподіл компетенції, про співпрацю публічних суб'єктів і т. ін.). Суть публічно-правового методу регулювання у тому, що: а) він є централізованим, імперативним: міра прав, обов'язків та відповідальності чітко визначена в нормативно-правових актах і не може бути змінена угодою сторін; б) юридично будує публічні правовідносини за субординаційною схемою підпорядкування; в) юридично нотує в законі позитивні зобов'язання та заборони як первинні способи регулювання, що встановлені для суб'єктів публічних відносин; г) надає хоча б одному суб'єкту владні повноваження та компетенції (наприклад, у відносинах «держава – громадянин»).

Юридичний пріоритет у захисті публічного інтересу має воля органів держави, місцевого самоврядування, яка водночас супроводжується виконанням їх обов'язків із захисту прав людини, створенням публічно-правових процедур для одержання приватноправового ефекту. З цією метою збудована підсистема галузей публічного права, в яких приватноправові засоби реалізації інтересів особи забезпечені публічно-правовими інститутами.

До складу публічного права входять *публічно-правові галузі*: матеріальні (конституційне, адміністративне, митне, кримінальне, фінансове, включаючи бюджетне і податкове та ін.) та процесуальні (наприклад, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне). У складі системи права також відокремлені публічно-правові інститути – галузеві, міжгалузеві. Наприклад, інститути статусу голови держави, парламенту, уряду, місцевої ради та ін.; інститут порядку вирішення спорів між суб'єктами публічного права; інститут публічно-правової відповідальності. Публічне право відображено низкою його термінологічних понять: «публічний інтерес», «суб'єкт публічного права», «суб'єкт публічно-правових відносин» та ін.

Суб'єкт публічного права – особа, яка створена або визнана в публічно-правовому порядку, має повноваження для участі в публічно-правових відносинах у межах її компетенції з метою забезпечення

і захисту публічних інтересів. Таким суб'єктом є хоча б одна зі сторін публічних відносин, якщо вона діє як представник публічної влади – носій публічної функції, «публічний суб'єкт». Ним можуть бути держава, мініципальне утворення (громада), державний орган чи орган місцевого самоврядування. Держава має особливу правосуб'єктність, презумпція якої виходить із постулату, що держава є публічно-владним чином організований народ. Муніципальні утворення (громади), їх органи є носіями публічної влади і не можуть за їх природою виконувати приватні функції. Суб'єктом публічного права є організаційно оформлені колективи (депутатські фракції, комітети і комісії парламенту).

Об'єкти публічного права – суспільні відносини, які створюються у зв'язку з функціонуванням сфери публічного інтересу. Нещодавно ними стали інформація, біологічно небезпечні об'єкти, що потребують особливого правового режиму захисту, публічні послуги (державні, муніципальні), які впроваджуються для задоволення публічного інтересу. Адміністративні послуги публічного суб'єкта забезпечують юридичне оформлення умов реалізації приватними особами прав і свобод (наприклад, реєстрація підприємця).

Принципи публічного права – це закріплені в правових джерелах основоположні вимоги, які відображають його природу, визначають його сутність і обумовлюють функціонування узгодженої системи правових норм, які регулюють відносини суб'єктів у публічній сфері. Вони мають характерні прояви, наприклад, законність у публічному праві означає: неприпустимість застосування приписів, установлених поза нормотворчою процедурою; наявність інституту правових імунітетів, що визначають специфіку дії норм права щодо певних категорій осіб (судді, депутати та ін.); обмеження кола джерел, що визначають відповідальність за правопорушення (наприклад, кримінальні кодекси); процедуру вирішення публічно-правових конфліктів тільки за законом, який безпосередньо регулює такі відносини; заборону застосування закону за аналогією при встановленні підстав юридичної відповідальності.

Приватне право – це така підсистема права, яка складається з норм, предметом регулювання яких є відносини у сфері здійснення приватних інтересів юридично рівних суб'єктів, що не пов'язані зі здійсненням функцій публічної влади, за допомогою диспозитивного методу регулювання.

Метод приватного права об'єднує способи регулювання, які: а) забезпечують побудову правовідносин на основі юридичної рівності непідпорядкованих суб'єктів права та координації їх дій; б) спрямовані на задоволення особистих або корпоративних інтересів; в) характеризують диспозитивність впливу на суб'єктів, яким гарантований вибір варіанта поведінки, тобто вони можуть скористатися законодавчою моделлю поведінки, або – створити власні правила); г) впроваджують децентралізоване регулювання відносин: суб'єкти можуть своєю волею визначити умови власної поведінки (наприклад, шлюбний договір у сімейному праві, договори в цивільному праві, авторські договори та ін.); г) використовує переважно *дозвіл* як первинний спосіб юридичного впливу на поведінку суб'єктів (зобов'язання та заборони використовуються як вторинні способи); д) передбачає наділення суб'єктів *автономією волі* і *правовою ініціативою* (ініціатива укладення угод, визначення їх правового змісту, захисту суб'єктивного права виходять безпосередньо від суб'єктів), які самостійно для себе визначають міру використання прав і обов'язків.

До *складу* приватного права входять галузі: цивільного, сімейного, корпоративного, комерційного, аграрного, трудового права. Тут юридичний пріоритет у питаннях реалізації приватних інтересів, ініціатива залежать від волі приватних осіб. Створення умов свободи для автономної особи, її незалежності й самостійності засобами приватного права: а) гарантує розвиток інститутів громадянського суспільства, гармонізує їхні зв'язки з автономною особою; б) регулює відносини, учасники яких не мають примусової влади один щодо одного, виокремлені від державної влади і тому є «приватними»; в) створює для суб'єктів зону свободи, ізольовану від державної влади: вона втручається в їх діяльність тільки на законних підставах, а правомірні дії приватних осіб – визнає і захищає. Зміст приватного права висвітлюють його поняття: «*приватний інтерес*», «*суб'єкт приватного права*», «*принципи приватного права*» та ін.

Суб'єкт приватного права – правоздатна фізична або юридична особа, яка законом визнана потенційно спроможною бути учасником відносин, урегульованих нормами приватного права. Одночасно вони можуть бути суб'єктами публічно-правових відносин. Так, у разі вступу суб'єкта приватного права – особи у процесуальні правовідносини (публічні), він стає й їх суб'єктом і набуває додаткових процесуальних

прав та обов'язків (наприклад, кредитор стає позивачем, а боржник – відповідачем у суді). Так само суб'єкт публічного права (наприклад, місцева рада) може стати суб'єктом приватноправових відносин, складаючи угоду, внормовану цивільним правом.

Приватне право як цілісна функціональна підсистема будується на *принципах приватного права* – закріплених у його джерелах нормативних вимогах, які виражають сутність приватного права. Дія принципів відбувається у межах галузей приватного права та визначає специфіку юридичного змісту кожної з них, судового захисту суб'єктивних прав). Наприклад, свобода особистості; юридична рівність суб'єктів; свобода приватноправових договорів; неприпустимість необґрунтованого (довільного) втручання у справи суб'єктів; гарантування прав суб'єктів; судовий захист прав суб'єктів.

Між публічним і приватним правом немає неперехідних кордонів. Приватне і публічне право проникають один до одного в галузях, які традиційно тяжіють до приватного або до публічного права, і служать фактором їх розвитку; *інститути і норми* приватного і публічного права взаємодіють з метою повноти і узгодженості регулювання відносин. Якщо певні суспільні відносини з позиції публічного інтересу стають важливими для держави, основ конституційного ладу, публічно-правове регулювання цих відносин посилюється. У відносинах, що потребують вільного розвитку, публічно-правове регулювання поступово знижується, а на перший план виходить приватноправовий режим регулювання. Крім того, у процесі розвитку межі між ними в деяких сферах життя стираються, виникають змішані публічно-приватні правові відносини (наприклад, з питань соціального, трудового права).

■ § 3. Матеріальне і процесуальне право

Підсистеми матеріального та процесуального права відрізняються юридичним змістом та призначенням кожної з них, особливостями їх співвідношення. Норми матеріального права об'єктивно потребують певної міри впорядкування та оптимальної правової організації їх здійснення процедурними засобами – нормами процесуального права.

Матеріальне право встановлює *еталони правомірної поведінки* (права, обов'язки та юридичні заборони здійснювати певні діяння), що

регулюють безпосередні відносини, в яких особи реалізують ці права і обов'язки самостійно, без участі повноважного суб'єкта-посередника (наприклад, при укладенні договору купівлі-продажу). У свою чергу, *процесуальне право* встановлює офіційний *порядок* (процедуру) реалізації норм матеріального права (наприклад, шляхом застосування охоронної норми у випадку правопорушення), до якої обов'язково залучається повноважний суб'єкт).

Матеріальне право – це визначена правовими принципами підсистема права, яка складається із загальнообов'язкових правил поведінки суб'єктів шляхом надання їм прав та обов'язків.

Норми матеріального права мають такі особливості: призначені для закріплення, надання *правового* характеру існуючим *позитивним* відносинам і таким, що мають стійку *негативну*, антисоціальну спрямованість (злочини, адміністративні провини та ін.); орієнтують суб'єкта права на вибір правомірного варіанта поведінки в її соціально допустимих межах; опосередковують у рамках предмета матеріально-правових галузей вже існуючі суспільні відносини – майнові, управлінські та ін., вказують на те, *що саме* вони регулюють і з якою *метою*; визначають загальний, галузевий та спеціальний *правовий статус* суб'єктів правовідносин (студента, державного службовця, депутата, громадянина); фіксують підстави виникнення та обсяг *правосуб'єктності* осіб (наприклад, у цивільному, трудовому праві); закріплюють *правомочності* (права та обов'язки) суб'єктів та *підстави* їх виникнення, зміни, припинення та обмежень у конституційних, цивільних, трудових та ін. відносинах (наприклад, громадянство, працевдатність, деліктоздатність та ін.); закріплюють *юридичний режим об'єктів* у публічних (наприклад, адміністративно-правових) та приватних відносинах (наприклад, майно у цивільно-правових відносинах); встановлюють *принципи, підстави та міру юридичної відповідальності* за правопорушення; закріплюють *способи юридичного впливу* на відносини – дозволи, заборони або позитивні зобов'язання.

Процесуальне право – юридична категорія, що відображає виокремлену підсистему, яка складається з галузей та інститутів, норми яких встановлюють *порядок прийняття або реалізації правових норм*.

Тривалий час у системі права процесуальними вважалися тільки норми судової діяльності – цивільного процесуального, кримінального процесуального права та ін. З часом уявлення про зміст процесуаль-

ного права розширилися, включаючи до нього норми, що регулюють випадки будь-яких правових конфліктів – правопорушень та юридичних відхилень, що розв'язувалися, крім судових, адміністративними органами. У подальшому обсяг процесуального права поширився на правозастосування і вийшов за межі регулюванням тільки правопорушень (наприклад, законодавчий процес, встановлення повноважним органом юридично значущих фактів, що оформлялися в процесуальних документах, постановах, ухвалах та ін.).

Процесуальне право має такі особливості.

1. Регламентує юридичні процедури, які забезпечують організацію діяльності уповноважених суб'єктів: статус і процесуальні повноваження державних органів та інших суб'єктів; послідовність процесуальних стадій; встановлює стандарти і вимоги застосування норм матеріального права, завдяки яким гарантується об'єктивний розгляд обставин юридично значущої справи і юридична кваліфікація.

2. Регулює юрисдикційну і неюрисдикційну діяльність уповноважених суб'єктів. До видів такої діяльності відносять нормотворчу, правозастосовну, установчу, контрольну, охорону правопорядку.

3. Спрямоване на досягнення конкретного юридичного результату: а) створення нормативного правового акта (наприклад, закону, рішення органу місцевого самоврядування – в рамках процедури нормотворчості); б) прийняття правозастосовного акта (наприклад, обвинувального або виправдувального вироку суду, рішення про визнання або відновлення порушеного суб'єктивного права конкретної особи); в) видання акта перевірки, інспекції, аудиту та ін. – у контрольних процедурах.

4. Використовує переважно *імперативний* метод правового регулювання, оскільки його принципи та норми встановлюються в централизованому порядку законодавчими актами і зв'язують (обмежують) діяльність суб'єктів обов'язковими процедурними правилами, порушення яких тягне негативні юридичні наслідки.

5. Регулює суспільні відносини, які вже стали правовими на підставі норм матеріального права (наприклад, регулюють процедуру розгляду цивільно-правового спору між сторонами, які мають взаємні права та юридичні обов'язки; порядок визнання або невизнання суб'єктивного права особи).

6. Формується, виокремлюється та оформлюється у самостійні відповідні процесуальні галузі та інститути під впливом багатьох чинників – узагальненнями юридичної практики, зростанням кількості нормативних актів щодо організаційних вимог до суб'єктів права та ін.

■ § 4. Галузі та інститути права

Галузь права – це відносно самостійна сукупність норм права, які регулюють сферу однорідних суспільних відносин за допомогою відповідних методів.

Головним призначенням галузі права є забезпечення правового регулювання визначеної сфери суспільних відносин, його своєрідного режиму. Формування нових галузей права та зникнення таких, що втрачають актуальність, зумовлено багатьма чинниками. Розвиток існуючих суспільно значущих відносин та поява нових обумовлюють потребу в регламентації нормами права та їх виокремлення в системі права як галузі. Так, сьогодні в юридичній науці обґрунтовуються підстави самостійного статусу інформаційного, медичного, банківського, спортивного права.

Питання щодо відмежування у структурі права галузей та інститутів набуло актуальності лише у 30-х рр. ХХ ст. та відбилося у наукових підходах щодо критеріїв структурування системи права: *моністичному*, що вважав головним критерієм предмет правового регулювання (суспільні відносини); *дуалістичному*, що визнавав предмет і метод правового регулювання рівнозначними критеріями; *плюралістичному*, який враховував як додаткові критерії поділу галузеві правові режими, понятійний апарат, способи правового регулювання, специфіку об'єктів та суб'єктів правовідносин.

Найбільш важливими є такі *ознаки* галузі права.

1. *Значність нормативного обсягу*. Велика сфера суспільних відносин вимагає значного обсягу засобів її правового регулювання, який був би достатнім для оформлення самостійної галузі права. Остання є головним та найбільш великим за обсягом підрозділом системи права, який відбиває його об'єктивну зумовленість суспільними відносинами певного роду та особливості їх впорядкування достатньою

кількістю правових норм. Галузі права відрізняються за обсягом, внутрішньою будовою, цілями та призначенням. Формування галузі права інколи супроводжується створенням кодифікованого законодавчого акта, який встановлює загальні засади регулювання певної сфери відносин (наприклад, ЦК України, КК України тощо).

2. *Однорідність суспільних відносин.* Формуванню галузі та визначенню об'єкта її правового впливу передують розвиток сфер людської діяльності, які породжують суспільні відносини, що володіють предметною самостійністю, мають типові ознаки й властивості. Така сфера діяльності має бути значною за обсягом, мати високу соціальну значущість. Сукупність відносин утворює об'єктивну передумову формування галузей права і стає *матеріальним* критерієм їх виокремлення в системі права. Будь-яка галузь права, її межі та зміст, галузеві правові принципи, засоби нормативного впливу на поведінку завжди детерміновані відносно самостійними сферами суспільної реальності, яку створює людина, яка пов'язана з іншими особами через усвідомлення ними схожих потреб. Їх сумісна діяльність утворює усталений якісно однорідний тип відносин (майнових, немайнових, організаційних, трудових та ін.), впливає на визначення способів і форм їх організації, суб'єктний склад, субординаційну чи координаційну модель регулювання.

3. *Єдність предмета і методу правового регулювання.* Особливий предмет правового регулювання галузі права як об'єктивний критерій її відокремлення в системі права потребує використання прийомів відповідного впливу – сукупності належних методів, прийомів та способів правового регулювання. Поєднання останніх у галузі права обумовлене специфікою її предмета – суспільними відносинами певного роду, окреслюються нормотворцем як *юридичний* (суб'єктивний) критерій відокремлення галузей. Галузі права відрізняються від галузей законодавства, які можуть регулювати й різнорідні відносини, не використовують єдиний метод і не мають такого ступеня однорідності відносин та норм, як у галузі права.

4. *Галузевий режим правового регулювання.* Специфіка галузі права втілюється у своєрідному режимі правового регулювання, який: визначається галузевими правовими принципами; встановлює галузевий правовий статус суб'єктів права (їх правосуб'єктність, підстави

встановлення прав та обов'язків) та особливий галузевий порядок (механізм) їх встановлення та реалізації; містить характерні для галузевих відносин комбінації поєднання правових способів їх регулювання – юридичних дозволів, зобов'язань та заборон; окреслює специфічні для галузі права види санкцій, обмежень та юридичні підстави їх застосування до суб'єктів. У галузі права правові засоби, як елементи методу регулювання, сполучаються адекватно особливостям її предмета. До того ж для деяких галузей права характерне особливе з'єднання елементів публічно-правового та приватноправового регулювання, різний ступінь включення публічно-правових норм у приватноправові галузі і, навпаки, присутність приватноправових норм – у публічних галузях.

5. *Галузевий поняттєвий апарат.* Будь-яка галузь права має власний блок формально визначених понять. Зокрема, кримінальному праву властиві поняття «злочин», «судимість», «множинність злочинів», «обставини, що виключають злочинність діяння» та ін. Цивільному праву притаманні поняття «акцепт», «оферта», «суміжні права» тощо. Однак, будучи сформульованими на галузевому рівні, юридичні поняття можуть поширювати свій зміст і за межі галузевого використання, набувають загальноправового значення («громадянин» у конституційному праві; «фізична» чи «юридична» особа – у цивільному та ін.).

6. *Власна структура.* Галузь права структурно є цілісною сукупністю норм, що внутрішньо розподілена (диференційована) за групами – правовими *інститутами*. Норми інститутів права відрізняються за предметом регулювання, впорядковують окремі види однорідних суспільних відносин усередині галузі права. Структурно галузь права як група з'єднаних предметом регулювання принципів і норм визначається й як цілісна сукупність інститутів права, норми яких впорядковують певні види однорідних суспільних відносин, пов'язані єдиним предметом регулювання (наприклад, відносин з оплати праці – в однойменному інституті галузі трудового права; відносин, що впливають із шлюбного договору (контракту) – у відповідному інституті галузі сімейного права).

Сучасними тенденціями розвитку галузей права є: відображення в їх нормах змін пріоритетів у відносинах особи і держави у відповідно до конституційних принципів, міжнародних стандартів, загально-

людських цінностей, що сприйняті суспільством і людиною як нові імперативи їх життєустрою; становлення нових суспільних відносин, що вимагають нормативного врегулювання (становлення інститутів демократії, реформування організації владних інститутів, міграційні процеси, розв'язання екологічних загроз, глобальні виклики та ризики); збільшення і розгалуження нормативного матеріалу і подальший його розподіл за спеціалізованими інститутами і галузями (поява нових інститутів, підгалузей і комплексних інститутів законодавства – інформаційного, банківського, податкового, інноваційного, митного, медичного законодавства та ін.); вплив принципів і норм міжнародного права, міжнародних організацій на пріоритети, принципи та завдання галузей національного права, якісне збагачення їх змісту міжнародними угодами, конвенціями про захист прав окремих категорій суб'єктів.

У межах деяких галузей інститути права поєднуються, утворюючи підгалузі права. **Підгалузь права** – це сукупність правових норм, яка виокремлюється в межах галузі права, регулює однорідні суспільні відносини в певній сфері її загального предмета, структурно виступає як сукупність предметно пов'язаних галузевих інститутів.

Підгалузі права іноді називають укрупненими інститутами, проте вони існують не в кожній галузі права. Наприклад, у науці цивільного права як підгалузі називають право власності та речові права на чуже майно; зобов'язальне право (складається з інститутів договірних та недоговірних зобов'язань), спадкове право (поєднує юридичні інститути спадкування за заповітом та спадкування за законом), право інтелектуальної власності (поєднує правові інститути авторського права та патентного права). У галузі фінансового права структурно відокремлені підгалузі банківського, податкового, бюджетного права.

Галузі права класифікуються за критеріями, які відбивають різні її «зрізи»: за роллю в організації системи права – на *інтегруючі* (конституційне) і *предметні* (усі інші галузі права, нормативний зміст яких узгоджений з конституційним правом); за роллю у формуванні методів правового регулювання – *фундаментальні* (адміністративне, цивільне, кримінальне, кримінальне процесуальне, цивільне процесуальне) і *спеціальні*, які є вторинними за походженням, формувалися в межах фундаментальних галузей і зберегли їх наступність; за характером співвідношення предметів правового регулювання – *галузі матеріального*

і процесуального права; за характером інтересу, який забезпечують норми галузі, – *галузі публічного* (конституційне, адміністративне, фінансове) *і приватного* (цивільне, сімейне) права.

Серед основних галузей національного права виділяють передусім *конституційне право*, норми та принципи якого регулюють суспільні відносини, що забезпечують реалізацію народовладдя, визначають конституційний лад, закріплюють основи правового статусу людини і громадянина, встановлюють засади організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування. *Цивільне право*, норми якого регулюють особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Особливістю цих відносин є: їх сторонами є автономні суб'єкти – фізичні і юридичні особи; відсутність між ними субординації, що зумовлює диспозитивний метод їх правового регулювання. *Кримінальне право* визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили; воно встановлює підстави та умови притягнення фізичних осіб до кримінальної відповідальності та підстави звільнення від неї, види і системи санкцій тощо. *Адміністративне право*, норми якого регулюють суспільні відносини, що пов'язані із діяльністю органів виконавчої влади, внутрішньо-організаційною діяльністю інших державних органів, підприємств, установ та організацій, управлінською діяльністю органів місцевого самоврядування. *Трудове право* регулює відносини, що складаються в процесі застосування праці, а також відносини, що передують, супроводжують та впливають із трудових (наприклад, відносини щодо працевлаштування, організації та управління працею, розгляду трудових спорів). *Сімейне право* визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновителів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів; основний метод регулювання – диспозитивний. *Фінансове право* регулює суспільні відносини, пов'язані з публічною фінансовою діяльністю (формуванням і виконанням державного та місцевих бюджетів, оподаткуванням, грошовим обігом, кредитуванням та ін.) за допомогою імперативного методу регулювання. *Цивільне процесуальне право* визначає порядок розгляду і вирішення цивільних справ, встановлює права та обов'язки суб'єктів процесуальної діяльності,

пов'язане з реалізацією заінтересованими особами права на судовий захист; поєднує імперативне і диспозитивне регулювання. *Кримінальне процесуальне* право регулює відносини, які виникають при здійсненні правосуддя в кримінальних справах. Воно встановлює порядок кримінального провадження, права та обов'язки його учасників за допомогою імперативного методу правового регулювання.

Інститут права – *впорядкований окремий комплекс правових норм, що регулюють вид (сторону) однорідних суспільних відносин у межах однієї або декількох галузей за допомогою специфічних прийомів і способів.*

Інститут права охоплює меншу, ніж правова, галузь, сукупність юридичних норм. Відносна самостійність, якісна специфіка відносин, їх суб'єктів є чинником утворення в системі права відокремлених правових інститутів. Проте не кожна довільно поєднана група правових норм утворює інститут права, а лише та, норми якої пов'язані видовою специфікою предмета правового регулювання та юридичним змістом. Як і галузь права, будь-який її інститут не створюється штучно, а його норми не можуть за волею законодавця переміщуватися в межі іншого правового інституту.

Структурно інститут входить до складу галузі права (або декількох галузей) і є такою сукупністю норм, що відокремлені одна від одної, відносно замкнуті, нормативно самостійні, стійкі і певною мірою функціонально автономні (наприклад, інститут конституційних прав людини і громадянина в галузі конституційного права, інститут кримінальної відповідальності в галузі кримінального права, інститут позовної давності в галузі цивільного права).

Якщо формування галузі права визначено домінантою *інтеграції* правових норм навколо великого масиву стійких однорідних відносин, то відокремлення правового інституту всередині галузі права відображає наслідок *диференціації* вже інтегрованих в єдину узгоджену систему правових норм та їх структурно-змістовне відособлення відповідно до видової специфіки відносин того самого роду.

Інститут права характеризується *певним ступенем автономії*, відносною самостійністю в системі права. Проте особливість правового інституту як частки галузі права полягає в неможливості його повної автономії. Повнота правового регулювання конкретного виду суспільних відносин досягається засобами всієї галузі права і не може бути

досягнута в межах лише правового інституту. Правовий інститут виявляє свій зміст і проявляє специфічні властивості виключно в структурному цілому – галузі права, а поза нею не може бути цінним для правового регулювання.

Інститут права охоплює різні види правових норм – дефінітивних, регулятивних та охоронних, уповноважуючих, зобов'язуючих та заборонних, які в єдності охоплюють можливості регулювання таких відносин. Унаслідок цього кожний інститут є унікальним, виконує лише властиві йому функції і не дублюється іншими структурними елементами системи права. Правовий інститут фіксує особливість свого предмета регулювання, статусу суб'єктів, користуючись *специфічною термінологією, законодавчими конструкціями, дефініціями*.

У нормах будь-якого правового інституту зафіксовані власні *юридичні поняття*. Вони сформульовані законодавцем у текстовій формі. Зокрема, «спадкоємець» – в інститутах підгалузі спадкування у цивільному праві; «автор», «винахідник» – в інституті авторського права; «посадова особа» – в інституті посадових злочинів у кримінальному праві; «покупець», «продавець» – у цивільному праві; «трудова дисципліна», «заробітна плата» – відповідно в інститутах дисципліни праці і оплати праці галузі трудового права.

Правовий інститут набуває формальної визначеності та нормативної відособленості у своєрідному офіційному способі закріплення в окремому нормативно-правовому акті (наприклад, у Законі України «Про авторське право і суміжні права») чи в окремому розділі нормативно-правового акта (наприклад, «Купівля-продаж», «Право власності» у ЦК України), або його частині.

Головна функція правового інституту – забезпечити цілісне, відносно завершене регулювання. Зокрема, інститут відшкодування моральної шкоди в галузі цивільного права нормативно забезпечує функції компенсації (правові домагання особи про грошове відшкодування немайнової шкоди), функції превенції вчинення порушником аналогічних посягань на немайнові права і нематеріальні блага іншої особи. Інститут збору в фінансовому праві нормативно впорядковує його регулюючу, фіскальну, соціальну та контрольну функції.

Інститут права, як первинна правова спільність у галузі права, завжди *структурно вбудований* у будь-яку галузь права, є її частиною. Великі за обсягом інститути іноді містять у своєму складі *субінститути*-

ти – сукупності його однорядкових відносно відокремлених норм, які регулюють специфічні галузеві правовідносини. Наприклад, субінститути договірних зобов'язань з передачі майна у власність – в інституті договірних зобов'язань (галузь цивільного права); дисципліни праці (галузь трудового права).

Правові інститути класифікуються за *галузевою належністю* норм. Поряд із *галузевими* виділяють *міжгалузеві* (або змішані) *інститути*. Так, якщо галузевий інститут складається з норм однієї галузі права, то міжгалузевий – із норм двох і більше галузей права (наприклад, інститут права власності об'єднує в собі норми конституційного, цивільного, кримінального права; інститут юридичної відповідальності – норми кримінального, цивільного, адміністративного та ін. галузей права; інститут відшкодування шкоди – цивільного і трудового права; інститут виборів – норми конституційного, фінансового, адміністративного, кримінального права та ін.).

■ § 5. Міжнародне і національне право

Розвиток сучасного міжнародного правопорядку потребує розв'язань актуальних проблем та пошуку їх засобів в умовах ускладнення міжнародних відносин, розвитку світової інтеграції, глобалізаційних процесів, розширення кола суб'єктів міжнародних відносин.

Питання співвідношення міжнародного публічного і національного права враховує передусім з'ясування їх *відмінностей*, які зводяться до такого:

1. За *предметом* правового регулювання – міжнародне право регулює міжнародні відносини; внутрішньодержавне право – всю сферу суспільних відносин всередині держави, які не зачіпають інтереси інших держав, за винятком виникаючих колізій між правовими системами різних держав.

2. За *суб'єктами* – міжнародне право регулює відносини переважно між державами, міжнародними міжурядовими організаціями; суб'єкти внутрішньодержавного права – фізичні та юридичні особи, суб'єкти публічного та приватного права в межах території держави.

3. За *способом* створення норм – у міжнародному праві норми створюються його суб'єктами для себе шляхом узгодження воľ при

прийнятті акта; у внутрішньодержавному праві джерела права ухваляються уповноваженими суб'єктами, наприклад органами державної влади.

Норми міжнародного права створюють права та обов'язки тільки для суб'єктів міжнародного права. Органи державної влади та інші суб'єкти, що перебувають на території держави, безпосередньо нормам міжнародного права не підкоряються. Міжнародне право не є галуззю системи національного права, проте політико-правова дійсність міждержавних контактів і співпраці виявляють його природу, фактори розвитку та можливості взаємодії з національним правом.

У деяких державах (Бельгія, Нідерланди) укладені ними міжнародні договори мають верховенство над національним правом, включаючи конституцію. В інших (Греція, Кіпр, Португалія) визнається верховенство міжнародних договорів над законами країни, які були прийняті як до приєднання до договору, так і після нього. В Австрії, Угорщині міжнародні договори прирівнюються за юридичною силою до закону. У деяких – визнається верховенство лише деяких видів міжнародних договорів, які стосуються прав і свобод громадян.

Практика визнання державами *пріоритету міжнародних норм* пояснюється тим, що міжнародне право засноване на визнанні загальнолюдських цінностей, акумулює досягнення людської цивілізації, сукупний досвід багатьох країн. Міжнародне право покликане зближувати національні правові системи та є фактором розширення правового простору для спілкування народів. Воно визнає своїм суб'єктом людину, що дає їй можливість апелювати в міжнародні судові органи за захистом своїх прав і свобод, орієнтуючи законотворця на ключові міжнародні акти в галузі прав і свобод людини.

Співвідношення міжнародного і національного права передбачає *з'ясування їх системної єдності чи відокремленості* та механізму їх застосування, що окреслене у двох основних теоріях – моністичній та дуалістичній.

Моністична концепція полягає у визнанні міжнародного і національного права, як складових елементів єдиної системи права. Це звільняє від необхідності закріплення спеціальних юридичних механізмів застосування міжнародного права на національному рівні. При цьому прихильники цих концепцій розходяться тільки в питанні примату (першості, верховенства) цих правових систем: пріоритет має або

міжнародне, або національне право, що має вираз у двох напрямках (різновидах) моністичної теорії: доктрині пріоритету національного права або доктрині пріоритету міжнародного права.

Представники *першого* напрямку виходять із примату внутрішньодержавного права над міжнародним (німецька юридична наука ХІХ–ХХ ст.). Вони відзначають, що міжнародне право юридично є правом лише тоді, коли воно є державним правом, а держава залишає за собою свободу вирішувати, чи дотримуватися міжнародного права, чи ні, залежно від її інтересів.

Позиція прихильників *другого* напрямку обґрунтована та поширена на основі праць Г. Кельзена, який ототожнював державу з корпорацією та вказував, що держава розглядається тільки як правове явище, як юридична особа, тобто корпорація. Тому й співвідношення між міжнародним правопорядком і національними правопорядками нагадує співвідношення національного правопорядку і внутрішніх норм корпорації. Моністичної теорії дотримується більшість держав, правові системи яких належать до сім'ї континентального права. До держав, які застосовують моністичну модель, належить Україна.

Дуалістична концепція оголошує, що системи міжнародного і національного права самостійні, мають власні джерела і механізми реалізації їх норм. В основі дуалістичного підходу лежить теза про те, що міжнародне право і право національне являють собою два різних правопорядку. Засновник цього напрямку Г. Трипель (Німеччина, ХІХ ст.) відзначав, що міжнародне і внутрішньодержавне право суть не тільки різні галузі права, а й різні правопорядки, два кола, які не більше ніж стикаються і ніколи не перетинаються.

Кінцева мета дії норм міжнародного права – їх реалізація в рамках національного правопорядку будь-якої держави. Механізм такої реалізації конкретизований: а) в теорії трансформації (норми міжнародного права здійснюються тільки в разі надання цим нормам сили закону як внутрішньодержавного правового акта; б) в теорії імплементації (національно-правова імплементація норм міжнародного права передбачає трансформацію міжнародно-правових норм у закони держави завдяки механізму і нормотворчості, і правозастосування).

Дуалістичний підхід панує у сучасних умовах та визнає пріоритет міжнародно-правових джерел. Він констатований як у Декларації про

державний суверенітет України (ст. X), що «визнає... пріоритет загально-визнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньо-державного права», так і в Конституції України (ст. 18), де встановлена юридична модель здійснення зовнішньополітичної діяльності країни за загально-визнаними принципами і нормами міжнародного права.

Юридична сторона співвідношення норм національного та міжнародного права залежить від приналежності норм до різновиду джерел міжнародного права – міжнародного договору, міжнародного звичаю, нормативної резолюції міжнародної організації, судового рішення чи міжнародно-правової доктрини (додаткові джерела). В Україні сутнісне правило містить ст. 9 Конституції, яка встановила належність чинних міжнародних договорів як частини законодавства за умов згоди парламенту щодо їх обов'язковості. Натомість укладення міжнародних договорів, що суперечать Конституції України, можливе лише після внесення необхідних змін до неї.

Порядок укладення, виконання та припинення міжнародних договорів України регулюється Законом України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р.¹, Положенням про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру, затвердженим постановою КМУ від 17 червня 1994 р. Зокрема, Закон визначив статус міжнародних угод (ст. 19): «1. Чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. 2. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлені інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору».

У постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (п. 2) міститься роз'яснення щодо міжнародних угод, які вважаються частиною національного законодавства. Під ними слід розглядати не тільки *ратифіковані* ВРУ міжнародні договори України, а й ті міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано в *інших* формах, погоджених сторонами, наприклад, шляхом «підписання», «прийняття», «затвердження»

¹ Відомості Верховної Ради України. 2004. №50. Ст. 540.

і «приєднання», за допомогою яких держава виражає в міжнародному плані свою згоду на обов'язковість для неї договору¹.

Певні особливості має співвідношення національного права і міжнародно-правових норм у контексті інших джерел. Так, у деяких випадках згода на обов'язковість міжнародного договору для України надається не Верховною Радою, а іншими органами державної влади (Президентом, КМУ тощо). Такі договори не можуть вважатися частиною національного законодавства, однак вони є обов'язковими для України в частині, що не суперечить її Конституції та законам.

Визнання обов'язковості юрисдикції ЄСПЛ у питаннях, що стосуються тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, актуалізує питання про значущість рішень міжнародних судів в українській правовій системі. Зокрема, за ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. розгляд судами справ передбачає застосування ними цієї Конвенції та практики ЄСПЛ як джерела права.

Норми, що закріплені у міжнародних звичаях, не є частиною національного права України. Проте якщо вони мають статус загально-визнаних норм міжнародного права, то згідно з Декларацією про державний суверенітет України ці звичаї зберігають пріоритет над нормами національного права. Рішення міжнародних організацій також не входять до складу національного права України, але застосовуються як авторитетне джерело, наприклад, у практиці КСУ.

Крім того, внутрішньодержавна дія норм міжнародного права не вичерпується тільки їх виконанням. Так, органи державної влади повинні тлумачити норми національного права (наприклад, норми, які визначають права людини або виборчу процедуру) з урахуванням принципів і норм міжнародного права.

Завдання

1. Сформулюйте відмінності між публічним і приватним правом.
2. Назвіть відмінності між матеріальним і процесуальним правом.

¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v0013740-14>.

3. Визначте місце трудового права та його норм у системі права.
4. Охарактеризуйте основні міжгалузеві інститути права.
5. Проаналізуйте концепції співвідношення міжнародного і національного права.

Рекомендована література

1. Agata Cebera. The paradigms for distinguishing between private law and public law. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantow UJ Nauki Spoleczne*. Nr 8 (1/2014). P. 53–59.
2. Michelon, C. 2012, 'The Public Nature of Private Law?', in C. Michelon, G. Clunie, C. McCorkindale & H. Psarras (eds), *The Public in Law: Representations of the Political in Legal Discourse*. Ashgate Publishing, pp. 195–204. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1791793.
3. Samuli Hurri. From dissonance to sense: Categories of Private and Public / From Dissonance to Sense, Chapter: 21, Publisher: Ashgate, Editors: Thomas Wilhelmsson, 1999/01/01, pp. 593–636. URL: https://www.researchgate.net/publication/281116832_From_dissonance_to_sense_categories_of_private_and_public.
4. Дуднік Р. М. До проблеми виокремлення системоутворюючих чинників, що впливають на процес формування нових галузей українського права. *Право і суспільство*. 2015. №4. С. 8–12.
5. Заморська Л. І. Правова нормативність в умовах становлення та розвитку українського права: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2014. 44 с.
6. Козюбра М. І. Співвідношення національних і міжнародних правових систем. *Наукові записки НАУКМА*. 2016. Т. 181. Юридичні науки. С. 3–10.
7. Мураховська Т. Є. Формування нових галузей в системі права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2011. 19 с.
8. Хряпченко В. П. Від критеріїв поділу системи права на галузі до комплексних галузей права. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 307–317.